

Walory historii „bez patentu”. Uwagi na marginesie książki Katarzyny Surmiak-Domańskiej *Czystka*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021, ss. 283

Historycy mocno zaznaczają granice swej dyscypliny i starają się ich bronić. Taka postawa nie dziwi, zważywszy na dziedzictwo postmodernizmu, stawiające znak równości między wypowiedziami na temat przeszłości, świadków, polityków, sędziów etc. a dysponujących warszatem i „posiadających patent” na jej badanie historyków. Bez względu na to jak zdecydowanie adepci Klio walczą z próbującymi wywłaszczyć ich z uprawianej dyscypliny, batalię o poczytność częściej wygrywają podejmujący tematy historyczne ludzie pióra, dziennikarze etc. Wydana w ubiegłym roku książka reporterki „Gazety Wyborczej” Katarzyny Surmiak-Domańskiej, zatytułowana *Czystka*, nominowana do Literackiej Nagrody Europy Środkowej Angelus, nagrodzona Literacką Nagrodą Warmii i Mazur – Wawrzyn 2021, stała była bestsellerem¹. Wywiady z autorką i recenzje książki zamieściły najbardziej poczytne periodyki, takie jak: „Polityka”, „Newsweek”, „Tygodnik Powszechny”, „Gazeta Wyborcza” czy „Przekrój”. Autorka gościła w rozgłośniach radiowych, była zapraszana przez autorów podcastów, odbyła szereg spotkań z czytelnikami. Na jej książkę uwagę zwrócili również naukowcy: humaniści, reprezentanci nauk o człowieku (psycholodzy, pedagodzy), ludzie mediów, a także kresowiaczy. Twórczość Surmiak-Domańskiej, podobnie jak Agaty Tuszyńskiej, Hanny Krall, Michała Głowińskiego czy Małgorzaty Szejnert, dowodzi, iż o przeszłości (także tej trudnej) można pisać z dużym sukcesem, nie posiadając do tego „przepustki” w postaci dyplomu.

Dorobek polskich reportażyście podejmujących tematy historyczne ma wiele atutów. W odróżnieniu od historyków, którzy najczęściej poruszają się w obrębie wybranej epoki (dość wąska specjalizacja chronologiczna), autorzy reportaży na ogół zajmują się dziejami w długim trwaniu. Śmiało przekraczają granice okresów historycznych, nie bagatelizując

¹ Katarzyna Surmiak-Domańska (ur. w Olsztynie w 1967 r.), absolwentka filologii romańskiej na Uniwersytecie Warszawskim, dziennikarka, reporterka, wykładowczyni Polskiej Szkoły Reportażu. Autorka wywiadów, esejów o tematyce społeczno-kulturalnej, poświęcająca uwagę zjawiskom rasizmu i nacjonalizmu. Nominowana do Nagrody Literackiej Nike za *Mokradelko* (2012) i *Ku Klux Klan. Tu mieszka miłość* (2015), autorka reportażu biograficznego *Kieślowski. Zbliżenie* (2018).

przy tym kontekstu. Szukają powiązania przeszłości z teraźniejszością. Charakteryzuje ich spojrzenie przekrojowe. Nie uciekają od wyzwań i problemów codzienności, śmieiej zabierając głos w debatach historycznych. W odróżnieniu od dziejopisów koncentrujących się głównie na elitach politycznych, kulturalnych, wybitnych jednostkach, reporterzy przyglądają się zwykłym ludziom. Zgłębiają prywatność, dostrzegają detale. Starannie gromadzą informacje (sięgając po narzędzia antropologów, etnologów czy socjologów, takie jak wywiad, obserwacja uczestnicząca etc.). Uzupełniają luki, łatwiej przeprowadzają selekcję materiału. Uplastyczniają przeszłość, wydobywają na plan pierwszy szczegóły. Ich teksty mają duże walory literackie. Częściej niż historycy korzystają z relacji świadków wydarzeń (tzw. źródła wywołane), mają większe kompetencje w zakresie prowadzenia rozmowy i konstruowania wciągającej narracji. Interesuje ich człowiek, próbują spojrzeć na świat oczyma bohatera. Nadają historii ludzki wymiar. Celem reporterów jest nie tylko dostarczenie wiedzy – ustalenie, „jak się rzeczy miały” – ale zmuszenie do refleksji, zwrócenie uwagi na problem, zainicjowanie dyskusji. Reportaże historyczne pozwalają lepiej zrozumieć/osadzić się w rzeczywistości. Biorąc pod uwagę powyższe atuty, warto przyjrzeć się książce Surmiak-Domańskiej łączącej elementy reportażu, biografii, dziennikarskiego śledztwa i zastanowić się, co zdecydowało o jej popularności.

Punktem wyjścia autorki było dążenie do zrekonstruowania historii babci, Franciszki Surmiak z domu Wawrzków, ocalałej z czystki etnicznej, która przetoczyła się w latach czterdziestych ubiegłego wieku przez Wołyń i Galicję Wschodnią. Po wojnie wraz z dziećmi (w tym ojcem autorki, Bolesławem) trafiła na tzw. ziemie odzyskane. Wskutek wojennych przeżyć zapadła na chorobę psychiczną (prawdopodobnie cierpiała na stres pourazowy – PTSD), z którą borykała się aż do śmierci. O babci i przeżyciach z lat czterdziestych niewiele się w rodzinie mówiło.

„Moja druga babcia Franciszka, nie tylko nie istniała fizycznie, nie miałam jej nawet w formie idei, punktu odniesienia, obrazu, którym powinno się było mnie karmić. Sama musiałam sobie ten obraz stworzyć. Mój ojciec nie wspominał matki. Ale, nie żeby to był jakiś temat tabu. Nie zaciskał zębów, gdy o nią pytałam. To przecież tylko podsycałoby moją ciekawość. Ojciec nad wspomnieniami o matce i swoim dzieciństwie zgrabnie się prześlizgiwał. Miał kilka dyżurnych anegdotek, najczęściej zabawnych. I już. Skutecznie przekierowywał moją uwagę na tematy bardziej, jego zdaniem, warte zainteresowania”².

Surmiak-Domańska postanowiła odtworzyć historię babci, „oddać głos” tej, którą dzieje skazały na zapomnienie. Franciszka, jak wiele

² K. Surmiak-Domańska, *Czystka*, Wołowiec 2021, s. 17.

ówczesnych wiejskich kobiet, doskonale wtapiała się w tło. Była kobietą prostą, cichą i skromną, niewidzialną i przezroczystą. Pozbawioną głosu. Na marginesie opowieści o niej autorka snuje refleksje, iż marginalizowanie zwykłych kobiet w życiu społecznym, pozbawianie ich uwagi, niedoceniające pracy sprawia, iż wielka część dziejów staje się niemożliwa do odtworzenia³. Autorka upomina się o pokazywanie przeszłości z perspektywy kobiet. Jej książkę na pierwszym poziomie można zaklasyfikować jako przykład historii dowartościowującej kobietę. To także historia prywatna, indywidualna, przez pryzmat losów jednostek wpisująca się w dzieje narodów. Bliska ludziom relacja mikrohistoryczna przekładająca na język codzienności wpływ polityki, ideologii, religii etc. Już te aspekty czynią omawianą publikację interesującą, nie wyczerpują jednak wszystkich jej atutów.

Czystka to nie tylko archeologia indywidualnej pamięci, to także wnikliwe spojrzenie na tzw. Kresy i konfrontacja z brutalną historyczną prawdą. To opowieść dotycząca rzezi wołyńskiej – wydarzenia przez lata przemilczanego, najpierw ze względu na prowadzoną w PRL-u politykę historyczną, później jako temat niewygodny, wykorzystywany głównie przez nacjonalistów jątrzących rany. *Czystka* nie służy „rachunkom krzywd” czy domaganiu się sprawiedliwości dziejowej. Jej autorka nie koncentruje się na tożsamości narodowej katów i ofiar. Nie rozlicza, nie feruje wyroków, nie szuka winnych ani zemsty. Píše o ludziach, sąsiadach i tym, do czego są zdolni. Podobnie jak film Smarzewskiego, pokazuje narastanie wrogości pomiędzy Polakami i Ukraińcami w międzywojniu. Okrucieństwo nie brało się znikąd. Surmiak-Domańska przywołuje rok 1918, kiedy Polska uzyskała (odzyskała) państwowość, a Ukraina mimo wzrastającej świadomości narodowej nadal była jej pozbawiona. Ukraińska mniejszość była w II Rzeczypospolitej dyskryminowana, jej prawa ograniczano. W odpowiedzi na tę politykę Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów organizowała zamachy i akcje sabotażowe, za które polski rząd stosował w odwecie odpowiedzialność zbiorową (pacyfikacja wsi, niszczenie mienia, przedmiotów kultu etc.). Bito i upokarzano publicznie ukraińskich działaczy. Upokorzenie łatwo przeradza się w gniew, a ten, jak pisała autorka, pulsował i dojrzewał. Wystarczyła iskra...

Narracja Surmiak-Domańskiej zyskuje walor uniwersalny poprzez pokazanie na przykładzie rzezi wołyńsko-galicyjskiej, co się dzieje, gdy podsyca się wzajemną wrogość. Dokonujący rzezi i odwetu kaci byli również ofiarami, które uległy indoktrynacji i dały się ponieść nienawiści.

³ Wypowiedź K. Surmiak-Domańskiej, cyt. za: https://www.podkasty.info/katalog/podkast/7422Alfabet_Wojtusika/_74_Katarzyna_Surmiak_Doma%C5%84ska_Czystka_milczenie_i_pami%C4%99%C4%87_ [dostęp: 12 VII 2022].

Budzenie niechęci, dzielenie i skłócanie ze sobą określonych grup społecznych nigdy nie prowadziło i nie prowadzi do pozytywnych następstw. To mocna i aktualna teza, wybrzmiewająca w omawianej książce.

Czystka jest również zapisem prowadzonego śledztwa, badania historii rodzinnej w oparciu o skąpe informacje, zdekompletowaną korespondencję, zamazane wspomnienia, przemilczenia, niedopowiedzenia⁴. To narracja pokazująca ciężar niewypowiedzianych urazów. Kwestionująca milczenie jako strategię radzenia sobie z traumą⁵. Opowieść o odbudowywaniu pamięci pozwalająca zrozumieć, jak przeszłość, szczególnie ta wyparta, obecna jest w teraźniejszości. Autorka mówi: „W którymś momencie zaczęłam zauważać, że niewypowiedziane traumy ojca były ciągle obecne w naszym domu. Nie wiedziałam, dlaczego tak jest i z czego wynika np. wzmożona kontrola albo sączenie nieufności do świata poza domem. Musiałam więc pokazać, jak trauma pracuje przez lata”⁶.

Jak słusznie zauważono, tytuł książki należy rozumieć szerzej niż „czystka etniczna”. To także metaforyczne „wyczyszczenie pamięci” – z tego, co zbyt trudne i ciężkie do udźwignięcia. Paradoksalnie jednak strategia wyparcia mimo korzyści, jakie zdaje się początkowo przynosić, nie pozostaje bez konsekwencji. Wypierane urazy, niewypowiedziane traumy pracują w kolejnych pokoleniach, wpływając na zachowania jednostek i zbiorowości⁷. Pokazały to doskonale badania nad potomkami ocalałych z Holocaustu. Jak twierdzą psycholodzy, Polacy to naród mocno straumatyzowany. To liczne pokolenia wychowywane przez uczestników powstań narodowych, wojen, zesłańców, repatriantów, dotkniętych przez rewolucje, zdemoralizowanych okrucieństwem konfliktów zbrojnych etc. Doświadczenia bycia katem i ofiarą (często jednym i drugim) wpływają na zachowania i w sposób nieuświadomiony przekazywane są dalej, kształtując psychikę zbiorową. Surmiak-Domańska apeluje o przerwanie milczenia, zmierzenie się z trudną, a nawet bolesną prawdą, w imię

⁴ Szczególnie cenne okazały się przechowywane przez ojca autorki listy ciotki z Francji (rodzonej siostry Franciszki), która od lat 20. przebywając w Paryżu, pieczołowicie gromadziła korespondencję od rodziny pozostającej kraju. Listy pochodziły z lat 30., 40. i 50. XX w.

⁵ Szerzej: https://www.podkasty.info/katalog/podkast/7422Alfabet_Wojtusika/_74_Katarzyna_Surmiak_Doma%C5%84ska_Czystka_milczenie_i_pami%C4%99%C4%87_ [dostęp: 10 VII 2022].

⁶ S. Budzisz, *Bez zrozumienia nie ma uzdrowienia. Rozmowa z Katarzyną Surmiak-Domańską, „Przekrój”*, 15.11.2021, <https://przekroj.pl/spoleczenstwo/nosiciele-traumy-rozmowa-z-katarzyna-surmiak-domanska-stasia-budzisz> [dostęp: 5 VII 2022].

⁷ Zob. K. Dunin, *Jak o tym mówić? Może lepiej milczeć?*, https://krytykapolityczna.pl/kultura/czytaj-dalej/kinga-dunin-czyta/surmiak-domanska-czystka-lys-stulecie_jakowa/ [dostęp: 3 VII 2022].

szeroko rozumianego zdrowia psychicznego. Oczywiście nie ma złudzeń co do tego, iż wystarczy o czymś opowiedzieć, by przerobić traumę. Jej doświadczenie pokazało jednak, iż to krok w dobrą stronę.

„Zyskałam samoświadomość, co jest bardzo ważne. Zrozumiałam też pewne mechanizmy i jest mi łatwiej, bo dzięki temu dostrzegam w moich trudnych nierzadko doświadczeniach, w relacjach z ojcem, jakiś sens. To jest dla mnie dobre. Mam nadzieję, że zrobiłam to nie tylko dla siebie, ale też dla tych, którzy mają problem z uporaniem się ze swoim dzieciństwem. Bez zrozumienia nie ma uzdrowienia”⁸.

Analizując relację między pamięcią i milczeniem, autorka posiłkowała się ustaleniami psychologii, psychiatrii, odwołując się m.in. do badań Mai Lis-Turlejskiej dotyczących rozpowszechnienia PTSD wśród osób, które przeżyły II wojnę światową, czy Katarzyny Schier o transgeneracyjnym przekazie traumy⁹. Otwarcie się na nauki o człowieku pozwala pogłębić interpretacje i uzyskać wyjaśnienie pewnych zjawisk z przeszłości, co zbliża narrację Surmiak-Domańskiej do ujęć psychohistorycznych.

Kolejny, niezwykle istotny aspekt omawianej książki to opowieść o pokoleniu poddanemu społecznemu eksperymentowi. Ludziach takich jak rodzice autorki i setki tysięcy Polaków, których „wojna oderwała od korzeni, wrzuciła w nowe środowisko, dała awans społeczny. Nagle z wiejskich chat przenieśli się do miast, zaczęli pracować w zawodach, w których na wsi nikt wcześniej nie pracował, zdobyli wykształcenie. Zrozumieli, że muszą robić wszystko inaczej. [...] W mieście wzorce z chaty nie zdawały się na nic, a większość z nas pochodzi właśnie z takich rodzin. Nasi rodzice wiedzieli, że muszą się odciąć, ale nie mieli pojęcia, co mają robić”¹⁰.

Awans społeczny i zmiana warunków życia wymusiły na Polakach przystosowanie się, które pociągało za sobą odrzucenie (zakwestionowanie) dawnych wzorców i konieczność wypracowania nowych. Zerwany przekaz pokoleniowy bazujący na wyparciu dawnej tożsamości, odcięciu się od korzeni, milczeniu, podobnie jak dawne traumy „pracował” w psychice i znajdował odzwierciedlenie w przeróżnych zachowaniach, które nieświadomie przekazywane były w sztafecie pokoleń. Surmiak-Domańska postuluje odbudowanie pamięci w celu zrozumienia,

⁸ Zob. <https://www.granice.pl/kniazka/czystka/6193948> [dostęp: 1 VII 2022].

⁹ M. Lis-Turlejska, A. Łuszczynska, S. Szumiak, *Rozpowszechnienie PTSD wśród osób, które przeżyły II wojnę światową*, „Psychiatria Polska” 2016, 50, 5, s. 923–934; K. Schier, *Dziedziczone rany czy dziedziczone blizny? Transgeneracyjny przekaz traumy*, w: *W relacji. Studia z psychologii klinicznej dziecka 30 lat później*, red. M. Święcicka, Warszawa 2018, s. 131–151.

¹⁰ Wypowiedź K. Surmiak-Domańskiej, cyt. za: M. Tomczok, *Operacja na własnym sercu*, <https://nowekniazki.com.pl/pl/recenzja/tomczok-4-2022?prefix=artykul> [dostęp: 4 VII 2022].

a w konsekwencji być może skorygowania powielanych bezwiednie scenariuszy, wdrukowanych skryptów zachowań.

W *Czystce*, a także innych publikacjach, które ukazały się w ostatnich latach, m.in. *Falszerych pieprzu* (Wołowiec 2016) Moniki Sznajderman czy Martina Pollaka *Śmierć w bunkrze. Opowieść o moim ojcu* (Wiedeń 2004), mowa o tym, że na odkrywanie własnej przeszłości nigdy nie jest za późno. Każda próba rekonstrukcji daje szansę zrozumienia siebie, odkrycia własnej tożsamości. Od typowych rodzinnych wspomnień publikacje te różnią się jednak aspektem uniwersalnym. W opisywanych historiach odbijają się losy wielu ludzi (dużych grup społecznych, narodowościowych etc.), pokazują one istotne zjawiska społeczne na szerokim tle historycznym. Wspomniane opowieści pomagają wyzwolić zablokowane emocje, nie tylko w rodzinach, których bezpośrednio dotyczą, ale i większych zbiorowościach, narodach.

Surmiak-Domańska przedstawiła długo trwające następstwa ludobójstwa w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w sposób nowatorski, oryginalny i przystępny. Pracując nad *Czystką*, nie miała ambicji wejścia „w buty historyka”¹¹. W wywiadach wielokrotnie podkreślała, iż jej książka to opowieść o wypartej historii najbliższych i odzyskiwaniu pamięci. Dla adeptów Klio niewątpliwym atutem publikacji jest solidne przygotowanie autorki. Jej doskonała orientacja w przebiegu opisywanych wydarzeń. Świetna znajomość literatury przedmiotu, niestrudzone poszukiwanie źródeł, mozolne odtwarzanie ze strzępków informacji prawdopodobnego przebiegu zdarzeń. Walorem narracji jest również wielość, opowieść z perspektywy uczestników wydarzeń. Przystępna prezentacja faktów historycznych, poszerzająca wiedzę zainteresowanych przeszłością (np. wojennymi losami S. Bandery). Atutem *Czystki* jest większe niż w akademickiej historiografii wykorzystanie tzw. źródeł mówionych. W podejściu do przeszłości Surmiak-Domańskiej odnajdziemy elementy różnych modeli i wzorców uprawiania historii. Z jednej strony to narracja mikrohistoryczna, historia prywatna, herstoria. Dostrzeżemy w niej też odwołania do psychohistorii. Zapewne autorka nie do końca była świadoma tego, w jakim nurcie/nurtach mieści się jej opowieść, niemniej stała się ona dzięki temu atrakcyjna i wielowymiarowa. Akademicka historiografia dość krytycznie podchodzi do traktowania metodologii niczym „skrzynki z narzędziami” (wybierania metod, które dobrze „pracują” w określonym materiale, bez odniesienia się do teorii), czytelnicy jednak wydają się cenić takie podejście. Książka Surmiak-Domańskiej to ciekawa próba

¹¹ Spotkanie z czytelnikami w Teatrze Nowym, 5.10.2021, <https://www.facebook.com/MCKNowyTeatr/videos/nowa-ksi%C4%85%C5%BCka-czystka-katarzyny-surmiak-doma%C5%84skiej/214189250658151/> [dostęp: 7 VII 2022].

zmierzenia się z bolesnymi wydarzeniami w dziejach narodu polskiego i ukraińskiego. Sposób podejścia do tematu i potraktowania uczestników zdarzeń, pozbawiony jednoznacznego potępienia i emocjonalnych ocen, sprzyja otwarciu się na dyskusję. Empatia i zrozumienie otwiera perspektywy zbliżenia. *Czystka* to udany reportaż dotyczący historii, z którym można wiązać nadzieję (upatrywać jednej z dróg) rozwoju naszej dyscypliny¹².

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Studies (Opracowania)

- Kula M., *Reportaż historyczny jako rodzaj współczesnej historiografii*, w: *Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejścia do przeszłości*, red. P. Witek, M. Mazur, E. Solska, Lublin 2011.
- Lis-Turlejska M., Łuszczczyńska A., Szumił S., *Rozpowszechnienie PTSD wśród osób, które przeżyły II wojnę światową*, „Psychiatria Polska” 2016, 50, 5.
- Schier K., *Dziedziczone rany czy dziedziczone bliźny? Transgeneracyjny przekaz traumy, w: W relacji. Studia z psychologii klinicznej dziecka 30 lat później*, red. M. Święcicka, Warszawa 2018.
- Surmiak-Domańska K., *Czystka*, Wołowiec 2021.
- Surmiak-Domańska K., *Kieślowski. Zbliżenie*, Warszawa 2018.
- Surmiak-Domańska K., *Ku Klux Klan. Tu mieszka miłość*, Wołowiec 2015.
- Surmiak-Domańska K., *Mokradetko*, Wołowiec 2012.

Websites (Strony internetowe)

- Budzisz S., *Bez zrozumienia nie ma uzdrowienia. Rozmowa z Katarzyną Surmiak-Domańską*, „Przekrój”, 15.11.2021, <https://przekroj.pl/spoleczenstwo/nosiciele-traumy-rozmowa-z-katarzyna-surmiak-domanska-stasia-budzisz> [dostęp: 5 VII 2022].
- Dunin K., *Jak o tym mówić? Może lepiej milczeć?*, <https://krytykapolityczna.pl/kultura/czytaj-dalej/kinga-dunin-czyta-surmiak-domanska-czystka-lys-stulecie-jakowa/> [dostęp: 3 VII 2022].
- Tomczok M., *Operacja na własnym sercu*, <https://noweksiadzki.com/pl/pl/recenzja/tomczok-4-2022?prefix=artykul> [dostęp: 4 VII 2022].
- <https://www.facebook.com/MCKNowyTeatr/videos/nowa-ksi%C4%85%C5%BCka-czystka-katarzyny-surmiak-doma%C5%84skiej/214189250658151/> [dostęp: 7 VII 2022].
- <https://www.granice.pl/ksiazka/czystka/6193948> [dostęp: 1 VII 2022].
- https://www.podkasty.info/katalog/podkast/7422Alfabet_Wojtusika/_74_Katarzyna_Surmiak_Doma%C5%84ska_Czystka_milczenie_i_pami%C4%99%C4%87_ [dostęp: 12 VII 2022].

¹² Odwołuję się do tezy M. Kuli zawartej w tekście *Reportaż historyczny jako rodzaj współczesnej historiografii*, w: *Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejścia do przeszłości*, red. P. Witek, M. Mazur, E. Solska, Lublin 2011, s. 310.

Jolanta Kolbuszewska

(University of Lodz, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-8837-7376>

e-mail: jolanta.kolbuszewska@uni.lodz.pl

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
THE AUTHOR'S ADDRESS: Jolanta Kolbuszewska, the Institute of History of the University of Lodz, 27a A. Kamińskiego Street, Lodz 90-219, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the University of Lodz			
SUBMITTED: 2022.08.03	ACCEPTED: 2022.10.31	PUBLISHED ONLINE: 2022.12.14	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	